

The Bases of the Typology of Social Memorialization Mechanisms

UDC: 304.444+172.1

DOI: 10.15421/172246

Danyliak RostyslavPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9948-5030>, rostyslav.danylyak@pnu.edu.ua**Hainal Tetiana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2748-5901>, tetiana.hainal@pnu.edu.ua**Kuchera Iryna**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3680-6893>, iryna.kuchera@pnu.edu.ua*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract

The study of specific mechanisms of the construction of social memory is **actual** because mechanisms are empirical indicators for the processes that are the subject of theoretical research. A review of recent studies has attested the lack of detailed analysis and even definitions of such mechanisms.

The **aim** of the study is to obtain the bases of the typology of social memorialization mechanisms.

As a **result**, four bases for the typology of social memorialization mechanisms have obtained. It has ascertained that the first basis for the typology is the fundamental purpose (the mechanism is used to remember an event or to forget it). The second basis is the «tradition / novation» value orientation (the mechanism is employed to «conserve» some image of the past or to «construct» it). It has defined the third basis that is the character of subject's impact (the authorities use direct and indirect tools of social memorialization). The fourth basis is the priority field of implementation of the mechanism (education, science, ideology, art). The authors also have emphasized the heuristic value of mechanism typology in comparison with mechanism classification.

The authors have **concluded** that the complexity of many mechanisms makes it difficult to unambiguously typologize them. First, the authorities use most mechanisms for both remembering and forgetting an event. Second, the «conservation» of an event is almost always followed by its «construction». Third, direct mechanisms are often implemented by other means. It calls into question their directness. Fourth, some mechanisms can be used in every field. As a consequence, the list of the bases of the typology is a working version for the following studies. The authors also have made an assumption that the clarification of the obtained bases of the typology of social memorialization mechanisms and the invention of new ones is a promising study.

Keywords: social memory, memory studies, authorities, group consciousness, individual consciousness, remembering, forgetting

Citation: Danyliak, R., Hainal, T., & Kuchera, I. (2022). The Bases of the Typology of Social Memorialization Mechanisms. *Grani*, 25(4), 24-29. <https://doi.org/10.15421/172246>

Підстави типології механізмів соціальної меморіалізації

Даниляк Ростислав, Гайналь Тетяна, Кучера Ірина*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація

Дослідження конкретних механізмів конструювання соціальної пам'яті є **актуальним**, оскільки механізми є емпіричними індикаторами процесів, які є предметом теоретичних розвідок. Огляд нещодавніх досліджень засвідчив брак детального аналізу та навіть дефініцій таких механізмів.

Метою дослідження є отримання підстав типології механізмів соціальної меморіалізації.

В **результаті** дослідження отримано перелік чотирьох підстав типології механізмів соціальної меморіалізації. Встановлено, що першою підставою типології є фундаментальна мета (використання механізму для пам'ятання або забування події). Друга підстава – ціннісна орієнтація «традиція / новація» (механізм призначений для «консервації» образу минулого або для його «конструювання»). Визначено третю підставу – характер впливу суб'єкта (владні інституції використовують прямі та непрямі інструменти соціальної меморіалізації). Пріоритетна сфера застосування механізму (освіта, наукові дослідження, ідеологія, мистецтво) названа четвертою підставою. Автори також зробили акцент на евристичній цінності типології механізмів в порівнянні з їхньою класифікацією.

Автори зробили **висновок**, що складність багатьох механізмів створює перешкоди для їхньої визначеної типології. По-перше, владні інституції використовують більшість механізмів і для пам'ятання, і для забування події. По-друге, «консервація» події майже завжди супроводжується «конструюванням» її образу. По-третє, прямі механізми часто реалізуються за допомогою інших, що ставить під сумнів їхню безпосередність. По-четверте, окремі механізми можуть використовуватися в усіх сферах. Як наслідок, перелік підстав типології є робочою версією, призначеною для наступних розвідок. Також автори зробили припущення, що перспективним дослідженням є уточнення отриманих підстав типології механізмів соціальної меморіалізації та відкриття нових.

Ключові слова: соціальна пам'ять, студії пам'яті, владні інституції, групова свідомість, індивідуальна свідомість, пам'ятання, забування

Цитування: Даниляк Р., Гайналь Т., Кучера І. Підстави типології механізмів соціальної меморіалізації. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №4. С. 24-29. <https://doi.org/10.15421/172246>

Стаття надійшла / Article arrived: 14.07.2022

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2022

Вступ.

Дослідження соціальної пам'яті тривають не одне десятиліття, однак, залишаються актуальними з огляду на наступні обставини. Передусім, легітимізовані суспільством версії минулого змінюються перманентно на глобальному та локальному рівні. Це не тільки зумовлено потребами спільнот, але й забезпечується розробкою нових інструментів, які використовують суб'єкти влади з метою трансформації образу минулих подій у свідомості індивідів та груп. Друга складова актуальності полягає в тому, що конкретні механізми формування соціальної пам'яті є своєрідними емпіричними ознаками процесів, щодо розгляду яких в науковій літературі часто переважає абстрактно-теоретична орієнтація. Остання продовжує залишатися пріоритетною саме в контексті наукового досягнення дійсності, однак, може бути недостатньо переконливою для носіїв буденної свідомості та «польових» агентів культурної діяльності. Робота окремих механізмів конструювання соціальної пам'яті, яка має конкретні форми вираження та відчутні наслідки, на нашу думку, більшою мірою придатна для фіксації носіями позанаукової свідомості. А це, в свою чергу, полегшує усвідомлення культурними агентами, які не є професіоналами наукової діяльності, значущості їхніх власних зусиль з формування та перетворення образу минулого в індивідуальній та груповій пам'яті сучасників. Нарешті, піднята нами тема є актуальною з огляду на необхідність переходити від спорадичних та недеталізованих згадок про механізми соціальної меморіалізації до систематизації знання про їхню сутність, особливості та функції.

Тому метою нашого дослідження є отримання підстав, які дозволяють здійснювати типологію механізмів соціальної меморіалізації.

Окрім власне типології в дослідженні застосовано аналіз структури процесу конструювання соціальної пам'яті як впливу суб'єкта (владних інституцій) на об'єкт (індивідуальну та групову свідомість). Це дозволило виокремити робочі версії можливих підстав типології механізмів соціальної меморіалізації.

Огляд літератури.

В науковому середовищі триває дискусія, коли саме починають свій відлік «студії пам'яті». Найсміливіші припущення в датуванні – це 1980-90-і рр. (Misztal, 2003, р. 103; Ассман, 2014, с. 27), однак, окремі автори акцентують на тому, що інституціоналізація досліджень відбулась лише впродовж першого десятиліття XXI століття (Wawrzyniak, & Pakier, 2013, р. 258). Оскільки не це є предметом нашого дослідження, ми сконцентрували свою увагу на прямих та непрямих згадках про механізми соціальної меморіалізації у працях, які були опубліковані як нещодавно, так і потрапляють в ширший часовий проміжок становлення «студій пам'яті». Найповніші прямі згадки знаходимо у

двох працях. А. Ассман (2014, с. 55-58), аналізуючи процедуру «канонізації» того, що має залишитися у пам'яті, перелічує кілька її елементів. Серед них: відбір, руйнування, фіксація та ауратизація текстів і картин, селекція, уніфікація тощо. Навіть попри те, що німецька дослідниця не вдається до деталізації, з контексту стає очевидним, що згадані засоби використовують владні суб'єкти з метою закріплення деякого контенту в груповій та індивідуальній свідомості. Більш докладно розглянуті в іншій частині праці (Ассман, 2014, с. 182-196) стратегії витіснення (чи виправдання) вини, серед яких згадані фальсифікація та замовчування, також виявляються владними інструментами, призначеними для забуття деякої події чи історичної персони. Другою працею є невелика, але насичена релевантним матеріалом стаття Ф. Мецгер, в якій авторка перелічує механізми релігійної пам'яті (Metzger, 2018, р. 342-347). Серед них, зокрема, створення «святих місць», візуалізація, міфологізація та інші, які однаковою мірою використовуються світською владою для трансформації та формування спогаду. Окремі механізми прямо згадуються наступними авторами: демонізація та героїзація суб'єкта – Л. Дюкарм та Г. Файном (Ducharme, & Fine, 1995); практики втілення – П. Коннертоном (2004, с. 114-124); так званий Keying, який служить для фактичного ототожнення подій різних історичних періодів, – Б. Міштал (Misztal, 2003, р. 95-97); функціонування та конструювання наративного шаблону – Дж. Верчем (Wertsch, 2017, р. 239). Натомість інші механізми прямо авторами не називаються, однак, були ідентифіковані нами в їхніх аналітичних викладах або ілюстративних прикладах. До таких належать, до прикладу, урбанізація, на поняття якої нас наштовхнули праці А. Кешей (Keszey, 2017, р. 807) та С. Біттер і Г. Вебера (Bitter, & Weber, 2018), або музеєфікація, як її розуміють Л. Саннакс, Г. Айзек та Д. Марш (Sunnucks, Isaac, & Marsh, 2018).

Важливо зазначити, що навіть найповніші згадки про механізми є простими переліками, тобто, на наше переконання, знання про них є первинним емпіричним матеріалом. На шляху до успішного теоретичного досягнення змісту засобів, які використовують спільноти для збереження, забуття та модифікації образу минулого, спроба типології може виявитися вельми помічною.

Результати дослідження.

Три ключові поняття, які ми використовуємо в дослідженні – «[соціальна] меморіалізація», «механізм» та «типологія».

Використання поняття «[соціальна] меморіалізація» обумовлено наступними міркуваннями. По-перше, воно не є нашим новотвором. Саме вживання віддієслівного іменника «меморіалізація» або, принаймні, дієслова «меморіалізуватися», спостерігаємо в численних працях філософів, соціологів (Misztal, 2003, р. 29),

істориків, психологів, культурних антропологів (Ассман, 2014, с. 76) та навіть спеціалістів зі зберігання / поширення інформації та соціальних медіа (Gloviczki, 2015), об'єднаних під рубрикою «студії пам'яті». Часто він вживається поряд з поняттям «коммеморація» та для багатьох авторів, схоже, обидві форми видаються синонімічними. Ми надаємо перевагу «меморіалізації» з огляду на інтуїтивно відчутний ширший контекст застосування поняття. Мова йде про те, що написання «коммеморації» передбачає, очевидно, спільну участь різних суб'єктів в процесі закріплення у пам'яті подій та діячів минулого. Тобто, в такому контексті йдеться про групового суб'єкта як носія групової свідомості та колективної пам'яті як її складової. Ми, натомість, використовуємо поняття «меморіалізація», щоб підкреслити ту обставину, що пам'ятати про минуле в деякій легітимізованій соціальною спільнотою формі повинні не тільки групи, але й окремі індивіди. Таким чином, останнє поняття стосуватиметься пам'яті і групи, і персони.

Другий момент – це підкреслення соціального контексту «меморіалізації». Очевидно, що процеси пам'яті є предметом дослідження багатьох дисциплін, серед яких, до прикладу, психологія та нейрофізіологія. Ми, однак, зосереджуємо свою увагу на соціальних умовах та засобах, завдяки яким деякі минулі події продовжують або ж перестають впливати на актуальне функціонування та комунікацію людських спільнот. Відтак, психофізіологічні підстави пам'яті, які, без сумніву, грають суттєву роль в процесі «меморіалізації», в нашому дослідженні не розглядаються.

Нарешті, по-третє, за своїм змістом «меморіалізація» може бути визначена в широкому та вузькому сенсі слова. Широко кажучи, вона є комплексним соціальним процесом трансляції певної події минулого, в єдності змісту, форми та контексту (Gloviczki, 2015, р. 66). Суб'єктом трансляції є влада, об'єктом впливу – індивідуальна та групова свідомість. Вузьке значення поняття «меморіалізація» передбачає, що вона виступає засобом соціальної детермінації пам'яті осіб та спільнот. В свою чергу, вона реалізовується через комплекс конкретних механізмів (інструментів). До прикладу, через фальсифікацію образу минулого, створення «святих» місць, героїзацію історичних персон тощо.

Інше ключове поняття – «механізм». Передусім, в контексті нашого аналізу відмінність між «механізмом», «засобом» та «інструментом» видається нам непринциповою.

Натомість важливо підкреслити, що таке поняття слід відрізнити від «інституцій пам'яті» (Misztal, 2003, р. 19-20). Прикладом останніх є школа або ж музей. Для них трансформація пам'яті є лише однією з важливих функцій, тоді як інші функції (як от формування школою стандартів споживання в

молодшого покоління) потребують інших засобів – відмінних від тих, що призначені для фіксації образу минулого в свідомості громадян, які навчаються.

Також «механізми» розгортаються в межах двох фундаментальних форм (Киридон, 2016, с. 104) соціальної пам'яті – «забування» та «пам'ятання». Це передбачає, що, до прикладу, механізм демонізації історичного діяча спрямований на те, щоб у соціальній пам'яті групи та індивіда одні його риси «зафіксувалися», натомість інші – «стерлися».

Дефініція «механізму» передбачає, що існує більш-менш чітко окреслений інструмент, за допомогою якого носії влади (суб'єкти) формують і змінюють уявлення про минуле в свідомості груп та індивідів (об'єктів). До характеристик «механізму» також належить те, що конкретні суб'єкти (наприклад, директор певного департаменту міністерства освіти або Інститут національної пам'яті) ініціюють, деталізують через накази-інструкції та контролюють навмисне його застосування. Нарешті, ще одна особливість «механізму» полягає в його придатності для відчуження від конкретного суб'єкта й опанування іншим. Останнє часто має місце під час зміни політичних режимів, які перебувають у жорсткій опозиції. Одним із наслідків такої зміни стає прагнення режиму-переможця змінити уявлення про минуле, яке будувалося «старим» режимом. При цьому механізми соціальної меморіалізації можуть бути тими ж (як от, фальсифікація, переоцінка тощо), але результатом стає конституювання цілком відмінного змісту історичної події.

Аналіз джерел дозволив нам укласти перелік, що містить понад 25 механізмів соціальної меморіалізації. Окрім окреслених прямо чи непрямо у працях згаданих авторів, ми ідентифікували також індоктринацію, переоцінку, вшанування (відзначення), цензурування. Однак, як було відзначено вище, науковий пошук не повинен зупинятися на переліку чи навіть дефініції механізмів. Евристично цінною для нас видається спроба їхньої типології.

Під типологією ми розуміємо один із класифікаційних методів, який ґрунтується на логічній операції поділу обсягу поняття. Специфіка предмету нашого дослідження (механізмів соціальної меморіалізації) вимагає певної гнучкості дослідницького інструментарію, яку не може забезпечити інший класифікаційний метод – власне класифікація.

Річ у тім, що кількість механізмів, очевидно, перевершує число зафіксованих нами. Також потенційно можуть бути створені (або ж ідентифіковані дослідниками) нові інструменти, за допомогою яких владні суб'єкти формують образ минулого. Тобто, поняття «механізм» в такому випадку стосується множини, обсяг якої для дослідника невідомий. А тому сутнісна особливість класифікації – поділ всього (!) актуально даного обсягу поняття на підмножини, які попарно не перетинаються між

собою, – унеможливило її застосування. Адже ми не маємо актуально повного переліку механізмів, а деякі з них можуть належати до проміжних типів (тобто, їх не віднесеш лише до однієї підмножини).

Для класифікаційних методів надзвичайно важливим є визначення підстав, за якими відбувається віднесення досліджуваного явища до того чи іншого типу (або класу).

Ми визначили такі підстави, аналізуючи структуру процесу соціальної меморіалізації. Для нас очевидно, що такий процес передбачає наявність суб'єкта та об'єкта, власне засобів (інструментів, методів), які використовує суб'єкт для впливу на об'єкт, додаткових факторів та обставин, які пов'язані зі згаданими складовими (наприклад, індивідуальний суб'єкт може ініціювати, але не володіє спроможністю самостійно застосовувати індоктринацію через систему освіти, а також контролювати її успішність, – для цього необхідні зусилля групового суб'єкта).

Можливими підставами типології механізмів ми вважаємо чотири наступні.

По-перше, фундаментальна мета: «запам'ятовування» («пам'ятання») чи «забування». Мета визначається суб'єктом (носіями влади) та може бути деталізована в залежності від об'єкта, на який спрямований механізм (конкретна соціальна група, всі громадяни тощо), від міри демократичності політичного режиму та ін.

Очевидно, що всі механізми застосовуються з метою реалізації обох стратегій владних інституцій, спрямованих на свідомість окремого громадянина і соціальних груп. Деяка минула подія повинна залишитися в пам'яті або «стертися» з неї. Однак, на наше переконання, одні з механізмів більшою мірою придатні саме для збереження контенту, натомість інші – для його забуття. Зокрема, фіксація та ауратизація текстів і картин, створення «святих місць, героїзація, музеєфікація, повторюваність через ритуал, вшанування (відзначення) тощо передусім покликані створити образ минулої події чи історичного діяча, зафіксувати його в легітимній (для актуального політичного режиму) і максимально позбавленій суперечностей формі та, врешті-решт, популяризувати і відтворювати його на рівні офіційних свят, освітніх програм, наукових наративів тощо. Натомість фальсифікація, цензурування, руйнування, урбанізація, замовчування та інші більшою мірою придатні для того, щоб пам'ять про певну подію або персону «вивітрилась».

По-друге, підставою типології є ціннісна орієнтація «традиція / новація». Це передбачає, що одні механізми передусім застосовуються для «консервації» певного образу минулого, натомість інші – для «конструювання» «правильного» бачення історичної події чи персони.

До прикладу, музеєфікація, створення «святих місць, творення присутності (через

монументи, наративи, місця та простори тощо), повторюваність через ритуал та деякі інші механізми використовуються для того, щоб певний образ минулого «застиг» у прийнятній для політичного режиму формі та постійно відтворювався на рівні державного урочистого вшанування, переказу агентами виховного та освітнього впливу тощо. З іншого боку, фальсифікація, переоцінка, детемпоралізація, конструювання наративного шаблону, знецінення призначені, в першу чергу, для створення деякого образу, часто навіть ціною спотворення пам'яті про подію. Наприклад, вже не перше покоління українців «пам'ятає» про те, що нацисти впродовж Другої світової війни вивозили «вагонами» чорнозем до Німеччини. Логіка (нерентабельність та недоцільність такої діяльності), відсутність документальних свідчень (адже німецькі окупаційні органи старанно фіксували всі свої дії, в тому числі, й злочинні), спростування факту авторитетними дослідниками нічого не змінили в пам'яті українців, які продовжують вірити у такий міф та повторювати його. Ми солідарні з позицією дослідників (Війна і міф, 2016, с. 93-94), що «факт» вивезення чорнозему був вигаданий і розтиражований післявоєнною радянською пропагандою. Однак, тут мала місце не тільки відверта фальсифікація, але й використання складнішого механізму соціальної меморіалізації, – конструювання наративного шаблону. Суб'єкт (відповідальні представники радянських органів влади) вбудовував у правдоподібну схему (вивезення матеріальних благ окупантом) фальшивий елемент, який мав сильне ціннісно-емоційне забарвлення для об'єкта, на свідомість якого чинився вплив. Таким об'єктом було, передусім, повоєнне українське селянство, яке, попри пережите в окупації, не відчувало полегшення з поверненням радянської влади. Звинувачення в колабораціонізмі, відсутність права вільного пересування, важка праця без належної винагороди та, як наслідок, відчуття несправедливості, могли б стати причиною соціальної напруженості. Конструювання міфу про цінність української землі, номінальними власниками якої були селяни, мало за мету якщо не зняти, то послабити потенційні протестні настрої.

Третя підстава типології – характер впливу суб'єкта. Мова йде про те, що одні механізми придатні для прямого застосування, натомість інші використовуються непрямо. Виразними зразками перших є вшанування, героїзація, музеєфікація, тобто, дії, при яких чітко може бути окреслений предмет (подія чи персона), пам'ять про який потрібно зберегти. До другого типу – непрямих механізмів – ми відносимо індоктринацію, конструювання наративного шаблону, урбанізацію. Очевидно, що останні є складнішими за своєю структурою та засобами реалізації. Вони спрямовані не на створення чи модифікацію спогаду про окрему подію, а на вироблення в представників соціальної групи

комплексного прийняття певної ідеології, в межах якої конкретні історичні події та дії, приписувані особам, є вираженням ідеологічних цінностей. Причому, якщо індоктринація та конструювання наративного шаблону навмисно використовуються владними інституціями, то урбанізація може мимоволі змінювати колективну пам'ять через перетворення простору. Наприклад, зміна образу міських локацій через інтенсифікацію забудови «стирає» з пам'яті наступних поколінь події, які в них відбувалися.

Четвертою підставою типології механізмів можна назвати сферу їхнього розгортання. Очевидно, що окремі механізми є пріоритетними для застосування в освіті. Інші – в наукових дослідженнях. Ще інші є передусім ефективними ідеологічними інструментами або мистецькими засобами. До прикладу, індоктринація дає найкращі результати у виховній та освітній практиці. Вона полягає у включенні до змісту освітніх програм релевантних для політичного режиму тем та акцентів, пов'язаних з пам'яттю про минуле, систематичному повторенні певних історичних наративів у різній формі (уроку, урочистого відзначення, позакласної «патріотичної» активності, виховного виступу та заходу тощо). Успішність такої стратегії забезпечується, в першу чергу, браком досвіду та критичного мислення в наймолодшого покоління громадян, авторитетністю (а то й інституційною авторитарністю) вчителя як агента соціалізації, систематичним та комплексним характером впливу, вдало вибудованою системою покарань та заохочень тощо. Втім, індоктринація продовжує успішно працювати і в системі підготовки кадрів у вищій школі.

Висновки.

Запропоновані нами чотири підстави є, радше, робочими версіями та початковим етапом подальшої типології. Використання їх у дослідженні може поглибити розуміння змісту, функцій, особливостей застосування та меж конкретних механізмів соціальної меморіалізації, сприяючи розвитку «студій пам'яті» взагалі. Разом із тим, відзначимо труднощі, які пов'язані з типологією, та окреслимо невирішені нами проблеми.

Далеко не кожен із механізмів конструювання соціальної пам'яті може бути однозначно типологізований.

Складна структура окремих із них дозволяє використовувати їх однаково успішно як для збереження пам'яті, так і для забуття (перша підстава). Лише замовчування, цензурування та руйнування можуть однозначно бути занесені до тих інструментів, які спрямовані на «стирання» неприйняттого для політичного режиму образу минулого (принаймні, на рівні офіційної соціальної пам'яті).

У зв'язку з другою підставою зазначимо, що орієнтація на «консервацію» пам'яті про подію практично завжди супроводжується своєрідним препаруванням образу, який має бути зафіксованим в груповій та індивідуальній свідомості. Тобто, відбувається конструювання образу (через абстрагування від «несуттєвих» чи «незручних» особливостей події, через героїзацію чи демонізацію особи, завдяки чому вона «втрачає» частину своїх рис тощо).

Третя підстава, схоже, викликає найменше труднощів, але слід розуміти, що практика застосування механізмів передбачає їхню взаємодію. В такому випадку навіть прямі засоби (до прикладу, музеєфікація або створення «священних» місць) реалізуються за допомогою інших (зокрема, селекції (відбору), уніфікації, переоцінки), що ставить під питання їхню безпосередність.

Нарешті, четверта підстава типології не віднімає можливості використання окремих механізмів у всіх сферах. До прикладу, політичний режим може вдаватися до фальсифікації певної історичної події комплексно – і викладаючи офіційну версію в школі, і транслюючи на кіноекрані, і підтримуючи певний напрям наукових досліджень тощо.

Дві головні проблеми, пов'язані з типологією механізмів соціальної меморіалізації, які можуть бути вирішені в перспективі, – це докладніше обґрунтування підстав, запропонованих в якості робочих (адже підстави повинні вказувати на суттєве, не випадкове у змісті поняття), а також отримання нових ознак.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ассман А. Длинная тень прошлого : Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Бориса Хлебникова. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
- Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 272 с.
- Киридон А. Гетеротопії пам'яті : Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
- Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко. Київ : Ніка-Центр, 2004. 184 с.
- Bitter S., Weber H. Making Ruins. Memory / P. Tortell et al. (Eds.). Vancouver, BC : Peter Wall Institute for Advanced Studies, 2018. P. 39–48.
- Ducharme L., Fine G.A. The Construction of Nonpersonhood and Demonization : Commemorating the Traitorous Reputation of Benedict Arnold. Social Forces. 1995. Vol. 73(4). P. 1309–1331.
- Gloviczki P.J. Journalism and Memorialization in the Age of Social Media. New York, NY : Palgrave Macmillan, 2015. XX + 185 p.
- Keszei A. Memory and the Contemporary Relevance of the Past. The Hungarian Historical Review. 2017. Vol. 6, no. 4. P. 804–824.
- Metzger F. Devotion and Memory – Discourses and Practices. Kirchliche Zeitgeschichte. 2018. Vol. 31, no. 2. P. 329–347.

- Misztal B.A. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, Berkshire, England : Open University Press, 2003. 208 p.
- Sunnucks L. O., Isaac G., Marsh D. Documents of Dissent. Memory / P. Tortell et al. (Eds.). Vancouver, BC : Peter Wall Institute for Advanced Studies, 2018. P. 155–164.
- Wawrzyniak J., Pakier M. Memory Studies in Eastern Europe : Key Issues and Future Perspectives. *Polish Sociological Review*. 2013. N 183. P. 257–279.
- Wertsch J.V. Narrative Tools, Truth, and Fast Thinking in National Memory : A Mnemonic Standoff between Russia and the West over Ukraine. Memory Practices and Learning : Interactional, Institutional and Sociocultural Perspectives / Å. Mäkitalo, P. Linell, R. Säljö (Eds.). Charlotte, NC : Information Age Publishing, 2017. P. 233–248.

REFERENCES

- Assmann, A. (2014). *Dlinnaya ten proshlogo: Memorialnaya kultura i istoricheskaya politika [A Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Policy]*. M: Novoye literaturnoye obozreniye.
- Bitter, S., & Weber, H. (2018). Making Ruins. In P. Tortell et al. (Eds.). *Memory* (pp. 39–48). Peter Wall Institute for Advanced Studies.
- Connerton, P. (2004). *Yak suspilstva pamiataiut [How Societies Remember]*. Nika-Tsentr. (in Ukrainian)
- Ducharme, L., & Fine, G. A. (1995). *The Construction of Nonpersonhood and Demonization: Commemorating the Traitorous Reputation of Benedict Arnold*. *Social Forces*, 73(4), 1309–1331.
- Gloviczki, P. J. (2015). *Journalism and Memorialization in the Age of Social Media*. Palgrave Macmillan.
- Keszei, A. (2017). Memory and the Contemporary Relevance of the Past. *The Hungarian Historical Review*, 6(4), 804–824.
- Kyrydon, A. (2016). *Heterotopii pamiati: Teoretyko-metodolohichni problem studii pamiati [Heterotopias of memory: Theoretical-methodological Problems of Memory Studies]*. Nika-Tsentr.
- Metzger, F. (2018). Devotion and Memory – Discourses and Practices. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 31(2), 329–347.
- Misztal, B. A. (2003). *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, Berkshire, England: Open University Press.
- Sunnucks, L. O., Isaac, G., & Marsh, D. (2018). Documents of Dissent. In P. Tortell et al. (Eds.). *Memory* (pp. 155–164). Peter Wall Institute for Advanced Studies.
- Wawrzyniak, J., & Pakier, M. (2013). Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives. *Polish Sociological Review*, 183, 257–279.
- Wertsch, J.V. (2017). Narrative Tools, Truth, and Fast Thinking in National Memory: A Mnemonic Standoff between Russia and the West over Ukraine. In Å. Mäkitalo, P. Linell, R. Säljö (Eds.). *Memory Practices and Learning: Interactional, Institutional and Sociocultural Perspectives* (pp. 233–248). Information Age Publishing.
- Zinchenko, O., Viatrovych, V., & Maiorov, M. (Eds.). (2016). *Viina i mif. Nevidoma Druha svitova [War and Mith. The Unknown Second World War]*. Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia».